

Т.В. Панасенко

СТРУКТУРНО-ДИНАМІЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ РОЗСЕЛЕННЯ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Вдосконалення територіальної організації суспільства значною мірою залежить від регулювання процесу розселення, виявлення проблем розвитку населених пунктів, вивчення їх потенціалу, пошук резервів подальшого збалансованого розвитку території, населення, природних ресурсів тощо. Досить актуальними такі дослідження є для малоурбанізованих областей, які протягом тривалого часу не мали відчутного стимулу для розвитку, втрачали трудові ресурси, а відтак і перспективи розширення виробництва, інфраструктурної мережі. Зміни, що проходять в соціально-економічному житті країни, вимагають детального ретроспективного аналізу трансформаційних змін у поселенській мережі, потребують виявлення найбільш життєздатних та стійких структур в регіональних та локальних системах розселення, здатних позитивно вплинути на всі сфери життєдіяльності населення.

Актуальність вивчення розселенського процесу на Вінниччині визначається тривалістю заселення території, істотним погіршенням демографічної ситуації протягом останніх років, вповільненим розвитком міст, подрібненням сільської поселенської мережі, недостатнім використанням природо- та працересурсного потенціалу території тощо.

Територіальна система розселення Вінницької області сформувалася під впливом сукупності природно-екологічних, соціально-економічних, історичних чинників, які вплинули на особливості розміщення, розміри, функції поселень, визначили роль кожного населеного пункту в системі розселення. На 1.01. 2000 р. у Вінницькій області 17 міст, 30 селищ міського типу, 1467 сільських населених пунктів.

Основна мережа існуючих нині поселень виникла в середні віки, хоча перші поселення на території Вінниччини з'явилися ще у часи палеоліту. Поселення відрізняються за своїм генезисом. Так, найстаріші міста, значна частина яких у минулому мала статус містечок, виникли на території сучасної Вінниччини як військово-оборонні пункти (в 12 ст. – Погребище, в 14-17 ст. – Бершадь, Шаргород, Копайгород, Брацлав, Бар, Турбів). Для міст такого типу характерні старовинні замки, укріплення, на околицях збереглися підземні ходи. Вперше згадується як фортеця у 1363 році і Вінниця. Як центри торгівлі та дрібного ремесла з 16-18 ст. відомі Тульчин, Гайсин, Могилів-Подільський. Окрему групу утворюють невеликі міські поселення, які у минулому були селами і інтенсивно почали рости після спорудження залізниць, в основному з другої половини 19 ст. (Козятин, Калинівка, Жмеринка, Вапнярка).

Різні темпи та напрямки динаміки мережі поселень обумовлювали певні зрушення у співвідношенні сільських та міських форм розселення на користь останніх. В 1939 році в області було 24 міських поселення, 1959 р. – 32, 1970 р. – 36, 1979 р. – 39, 1989 р. – 46, з 1990р.– 47. Протягом 80-х років відбулося найбільше поповнення міської поселенської мережі, передусім за рахунок підвищення адміністративного статусу поселень. У цей час містами стали Гнівани, Іллінці, Немирів, Погребище, Шаргород, Ямпіль, а селищами міського типу – Бродецьке, Вендичани, Глухівці, Залізничне, Оратів, Десна. У зазначений період значно розширені розміри міської території за рахунок включення в межу міст (Іллінців, Шаргорода, Липовця) близько розміщених сільських населених пунктів. Відповідно, в таких поселеннях зросла людність. У 90-х роках процес переведення сіл до категорії селищ міського типу в області практично припинився.

В розподілі міських поселень і міського населення області за категоріями тривалий час зберігається відносна стабільність. Так, в 1959 р. у 8-и містах (25% міських поселень) проживало 68% міського населення. Селища міського типу, складаючи 75% міських поселень, зосереджували 32% міського населення. Така ситуація зберігалася до 1979 р.. У 1999 р. міста складають 36% міських поселень і в них проживає 82,2% населення області.

Чисельність і частка міських жителів в області зростають (з 17% у 1959 р. до 48% у 1999 р.). Однак темпи приросту міського населення мають тенденцію до вповільнення. В міжпереписні періоди 1959-1970 рр., 1970-1979рр., 1979-1989 рр. показники приросту мешканців міст характеризуються, відповідно, такими даними: 49,3%, 32,8%, 19,0%. Впродовж 1989-1999 рр. приріст чисельності міських жителів склав лише 3,6%.

Міському розселенню області притаманні такі риси: переважання малих міст та селищ міського типу, відсутність середніх міст, значне домінування обласного центру за демографічним потенціалом. У Вінниці зосереджено 44,1% всього міського населення області (у 1959 р. – 49,3%).

Ретроспективний аналіз людності міських поселень з 1979 по 1999 рік показав, що у всіх містах чисельність населення зросла, у тому числі більше, ніж на 20% у Вінниці, Хмільнику, Калинівці, Ладижині та Ямполі; менше, ніж на 10% у Жмеринці, Барі, Козятині, Немирові, Погребищах, Тульчині, Шаргороді. Однак темпи приросту мешканців міст мають тенденцію до скорочення, істотного – у 90-х роках. Якщо раніше штучно стримувалося зростання обласного центру, то нині це вже не є проблемою. Прогнозні розрахунки фахівців щодо суттєвого

збільшення чисельності населення Вінниці та вагомого зростання її як центру Подільської регіональної системи розселення не збулися. З 30-и селищ міського типу чисельність жителів скоротилася в 11-и поселеннях. Зменшується населення переважно у поселеннях із людністю менше 5 тис. чоловік.

Сучасна географія та структура міських поселень Вінниччини значною мірою свідчать про рівень розвитку її продуктивних сил. За виконуваними функціями в області різко переважають малі монофункціональні міста. Повільний розвиток виробництва, недостатній розвиток соціальної інфраструктури, а, відповідно, повільне створення нових робочих місць різного профілю, стали причиною відпливу певної частини жителів малих міст у Вінницю та за межі області і, водночас, не сприяли значному припливу сільських мешканців до міст області. Жодне мале місто внаслідок малого приросту населення не перейшло в категорію середніх за числом мешканців. Містоутворюючі функції міст розвивалися явно недостатньо. Впродовж багатьох років структура міських поселень як за людністю, так і виконуваними функціями практично не змінилася.

Розвиток малих міських поселень області в умовах загальної економічної кризи в країні ще більше ускладнився. Внаслідок нестабільної роботи промислових підприємств простоюють і поступово руйнуються їх основні виробничі фонди, погіршуються якісні характеристики трудового потенціалу. На багатьох підприємствах робітники працюють в режимі неповної зайнятості. Значна частина населення з року в рік значний період часу перебуває у вимушених відпустках без збереження заробітної плати. В містах відбувається скорочення робочих місць, а нові створюються надто повільно. Соціальні проблеми, як показала практика, у малих містах області традиційно залишаються складнішими, ніж в обласному центрі. Передовсім, це пов'язано із складністю працевлаштування. До негативних характеристик малих міських поселень Вінниччини слід віднести недостатній розвиток міського середовища для життєдіяльності населення, низький рівень благоустрою, обмежені можливості вибору місць докладання праці та проведення дозвілля.

Особливості розвитку та функціонування міських поселень значною мірою визначають розселенський процес у сільській місцевості. Незважаючи на постійні втрати сільського населення, частка сільських поселень в області залишається високою (96% у 1999 р. проти 97,4% у 1979 р.). На один міський населений пункт припадає 31,2 сільських поселення, що є вищим показником від аналогічного по країні (21,3).

На мережу та характер розміщення сільських населених пунктів Вінниччини великий вплив мали природні передумови і, як наслідок, особливості сільськогосподарської спеціалізації. Рівнинний рельєф, наявність великих масивів землі сприяли рівномірному та досить щільному розміщенню поселень по території. Переважна більшість населених пунктів тривалий час мали велику людність. Дисперсні форми розселення для області нетипові.

Серед областей України Вінниччина традиційно виділялася високою щільністю населення. У 1959 році за зазначеним показником область займала друге місце в Україні після Чернівецької, у 1999 р. – шосте, поступаючись Закарпатській, Чернівецькій, Тернопільській, Івано-Франківській, Львівській областям. Дані переписів та поточної статистики населення засвідчують, що кількість сільських поселень в області зменшилась за рахунок ліквідації хуторів, приєднання приміських сіл до міст, а також обезлюдненням значної кількості сіл.

Ретроспективний аналіз структури сільських населених пунктів за людністю свідчить про наростання процесів подрібнення сіл та руйнування поселенської мережі (таблиця 1).

**Таблиця 1. Розподіл сільських населених пунктів
Вінницької області за людністю**

Групи поселень за людністю	1979		1989		1996	
	Кількість сіл у групі	У % до загальної кількості	Кількість сіл у групі	У % до загальної кількості	Кількість сіл у групі	У % до загальної кількості
До 200	263	17,6	341	23	354	24,2
201–500	314	21,1	356	24,5	382	26,1
501–1000	430	28,9	420	28,9	424	29,0
більше 1000	481	32,4	342	23,6	303	20,7
Всього	1488	100	1459	100	1463	100

*Таблиця складена за результатами переписів населення 1979, 1989 рр. та даними обстеження соціально-економічного становища сільських населених пунктів станом на 1.01.1996р.

За порівнюваний період зросла кількість сіл із чисельністю до 200, від 200 до 500 чоловік. Натомість зменшилась кількість великих сіл за рахунок переходу населених пунктів із великою людністю в групи нижчого рангу. Середня людність поселень помітно зменшується: показники у 1970, 1979, 1989, 1999 рр. відповідно склали – 1047, 891, 737, 647 чоловік.

Впродовж 1979-99 рр. найінтенсивніше (більше, ніж на 50%) зменшення сільського населення відбулося в Іллінецькому, Козятинському, Погребищенському, Тиврівському районах. Також відчутно (на 40-50%) скоротилося населення у Липовецькому, Немирівському, Оратівському, Теплицькому, Томашпільському, Чернівецькому районах. У цих районах нижча середньообласного показника людність поселень. Найменші темпи скорочення сільського населення (до 26%) характерні для найбільш густонаселених районів області: Вінницького, Шаргородського, Бершадського, які характеризуються найбільшою середньою людністю поселень.

Неоднакова динаміка людності поселень спричинює поляризацію демографічного і розселенського ландшафту, збільшення ролі окремих місцевих центрів, і, навпаки, зниження демографічного потенціалу міжцентрових просторів.

Динаміка людності поселень визначається їх функціональною структурою, рівнем розвитку промислового і сільськогосподарського виробництва, віддаленістю від міст та інтенсивністю транспортних зв'язків. Як свідчать результати соціально-економічного обстеження сільських населених пунктів, найменш життєздатними є малі, віддалені від райцентрів та шляхів сполучення села. Такі поселення характеризуються високими показниками демографічного навантаження, деформованою віковою структурою населення. Серед сільських жителів особи пенсійного віку становили на початок 1996 року 40,8%, у тому числі в селах із населенням до 200 чоловік – 55%, в селах від 200 до 500 чоловік – 45,5%, від 501 до 1000 чоловік – 42,4%, 1001 чоловік і більше – 38% [4].

Один з вагомих чинників розвитку сільської поселенської мережі і відтворення її демографічної основи – розвиток соціальної інфраструктури. В області залишається низьким рівень благоустрою сільського житлового фонду. У кожному третьому населеному пункті відсутні зупинки громадського транспорту, 48,2% сіл не мають дитячих дошкільних навчальних закладів, 36,7% населених пунктів – загальноосвітніх шкіл, 19,8% – лікарняних закладів. Найбільше таких

сіл у Барському, Гайсинському, Козятинському, Калинівському, Теплицькому районах. У зв'язку з економічною кризою спостерігається погіршення обслуговування сільського населення закладами побутового обслуговування. Лише впродовж 1991-96 рр. в області кількість будинків побуту зменшилась на 39,8%, комплексних приймальних пунктів стало менше у чотири рази. На початку 1991 року не мали ніяких закладів культури 10,4% населених пунктів, а у 1996 р. – 16,2%. Низьким є рівень забезпечення сільських населених пунктів закладами фізичної культури. Спортивні майданчики є лише у 44% сіл. Значна кількість будівель соціальної сфери потребує капітального ремонту, частина з них розташована в аварійних приміщеннях.

Вагомою передумовою зміни структури розселення виступає природний та механічний рух населення. В області ще з 1980 року спостерігається природне скорочення населення. Слід відзначити, що міграція для Вінницької області в плані впливу на розселенський процес мала більше значення до 1990 року. Однак, незважаючи на те, що природний рух формує нині за своїми кількісними показниками тип динаміки населення, “траєкторія” демогеографічного процесу визначена міграцією, причому не стільки сучасними її масштабами, напрямками, структурою, скільки тенденціями 60-80-х років.

Підвищеною життєздатністю характеризуються сільські населені пункти, що поєднують виробничі, адміністративні та організаційно-господарські функції. Такі поселення мають кращу демогеографічну ситуацію та вищий працересурсний потенціал.

У розвитку розселення та формуванні сучасної мережі сільських населених пунктів в області, як і в Україні загалом, нині спостерігаються два процеси. З одного боку, деяка частина поселень припиняє своє існування, з іншого – адміністративний облік поповнюється новими поселеннями. Впродовж 1979-99 рр. кількість сільських населених пунктів зменшилась на 20 одиниць. Так, лише у 1989-99 рр. знято з обліку одне поселення, одне село приєднано до іншого, а також є чотири населених пункти без населення. Водночас, за цей же період на Вінниччині відновлено реєстрацію 10 населених пунктів, що раніше були приєднані до інших, більших за людністю поселень, взято на облік три села. На Вінниччині у 90-х роках з'явилося нове село Нові Обіходи у Немирівському районі, куди були переселені мешканці Чорнобильської зони.

Міста, селища міського типу та сільські поселення області, завдяки зв'язкам, що між ними існують, утворюють єдину систему розселення. В ній виділяються міжрайонні (Вінницька, Могилів-Подільська, Жмеринська, Гайсинсько-Ладизинська), районні, кущові, первинні системи розселення.

Найбільш сформованою є Вінницька міжрайонна система розселення, до складу якої входить половина міських поселень, 55% сільських населених пунктів області, 15 районних систем розселення. Формуючись навколо обласного центру, який є багатофункціональним містом, система характеризується виробничими, трудовими, рекреаційними, культурно-побутовими зв'язками між центром та іншими поселеннями.

До складу Могилів-Подільської системи розселення входять поселення Могилів-Подільського, Чернівецького, частково Ямпільського і Муровано-Куриловецького районів. Могилів-Подільський – центральне місто системи – місцевий господарсько-організаційний центр, що виконує декілька функцій.

Жмеринська система розселення включає взаємопов'язані поселення

Жмеринського, Барського та Шаргородського районів. Ядро даної системи – Жмеринка, важливий транспортний вузол.

У Гайсинсько-Ладизинській системі розселення взаємодіють населені пункти п'яти районів: Гайсинського, Іллінецького, Теплицького, Тростянецького, Тульчинського. Гайсин і Ладизин – вузькоспеціалізовані промислові центри.

Серед названих міжрайонних систем розселення найбільший демографічний потенціал має Вінницька. Її частка дещо зросла впродовж останніх двох десятиліть. У той же час три інші міжрайонні системи населених пунктів мають дещо менший демографічний потенціал і їх питома вага за чисельністю населення зменшується. Так, у 1979 році у межах Вінницької міжрайонної системи розселення проживало 60,5% всього населення області, Гайсинсько-Ладизинської – 16,1%, Жмеринської – 12,4%, Могилів-Подільської – 11,0%. У 1999 році відповідні показники склали – 62,6; 15,1; 12,0; 10,3%.

Центри районних систем розселення виконують роль сполучної ланки в обласній системі розселення між її центром та сільськими населеними пунктами. У межах районів виділяється по дві-три кушові системи поселень, проте в останні роки значення кушових центрів в обслуговуванні сільського населення істотно зменшилось.

Впродовж 90-х років простежується тенденція до зниження інтенсивності міжрайонних прямих і зворотних зв'язків. Суттєво впливає на формування чи зникнення міжселенних зв'язків демогеографічна ситуація. Так, наприклад, значне скорочення чисельності жителів призводить до втрати населеними пунктами певних функцій і відмирання деяких зв'язків. В локальних системах розселення це стосується зв'язків по отриманню освіти, медичної допомоги, інших видів послуг. Зменшились маятникові трудові поїздки населення у зв'язку зі скороченням робочих місць, подорожчанням транспортних витрат, зняттям протягом першої половини 90-х років значної кількості автобусних маршрутів. Деякі види зв'язків, що раніше були системоутворюючими, поступово зникають. Останнє вповільнює формування стабільної структури систем розселення, негативно впливає на взаємопов'язаний розвиток поселень. Значимість малих міст та селищ міського типу як центрів районних та кушових систем розселення, відповідно, зменшується.

Таким чином, в системі розселення Вінницької області спостерігаються певні структурні зрушення, які передусім пов'язані з подрібненням поселенської мережі сільської місцевості, зменшенням працересурсного потенціалу переважної більшості населених пунктів. Взаємопов'язаний розвиток міського і сільського розселення області спричинив концентрацію як міського, так і сільського населення, призвів до зменшення демографічного потенціалу міжцентрових територій. Найбільш життєздатними є багатофункціональні поселення. Здатність до зміни функцій, тобто потенційна багатофункціональність, виступає одним із критеріїв стійкого розвитку поселень.

У плані регулювання розселення важливим завданням залишається активізація розвитку малих поселень, виходячи з наявних місцевих виробничих ресурсів та працересурсного потенціалу.

В економічному і соціальному плані малі міста мають розвиватися завдяки модернізації діючих промислових і розміщенню нових об'єктів, орієнтуючись на вже сформовану господарську спеціалізацію. Вони, виконуючи функції виробничих і організаційно-господарських центрів у районах аграрного

виробництва, повинні розвиватися на основі поглибленої переробки продукції сільського господарства. Саме малі міські поселення можуть стати основою створення та функціонування локальних АПК.

Важливим шляхом активізації розвитку малих міських поселень області є використання їх туристсько-рекреаційного потенціалу, зокрема, соціально-економічних рекреаційних ресурсів – об'єктів культури, пам'яток історії, археології, етнографічних особливостей території тощо. Так, для туристсько-рекреаційних цілей можна використовувати історичну забудову малих населених місць як міських, так і сільських, які в минулому називалися містечками.

На Вінниччині чіткі риси містечок зберегли місто Шаргород, селища міського типу Муровані Курилівці, Томашпіль, Чернівці, Копайгород, села Ободівка, Озаринці. В них містечкові квартали, сформовані народним житлом, утворюють неповторну рекреацію, яку сучасне містобудування неспроможне відтворити територій [5.-82]. Регенерація містечок передбачає збереження пам'яток архітектури попередніх століть та використання їх за новим призначенням. На думку фахівців, найбільш перспективним шляхом сучасного використання об'єктів “містечкової забудови” є перетворення колишніх “міських інтер'єрів” на комерціалізовані рекреації, де домінуватимуть роздрібна торгівля, туристичний сервіс, традиційні ремесла [5.–83].

Можливостями для екскурсійного туризму володіють міста Тульчин, Могилів-Подільський, Бар, Хмільник, селища міського типу Браїлів, Муровані Курилівці, в яких збереглися замки, палацо-паркові комплекси, пам'ятки сакральної архітектури тощо.

Активізація екскурсійного туризму сприятиме підвищенню життєздатності населених пунктів, розвитку соціальної інфраструктури, створенню нових робочих місць.

Розв'язання соціальних проблем у міських поселеннях можливе за умови соціальної політики, спрямованої на таке покращення життєвого середовища, що передбачає стабілізацію чисельності населення міст, підвищення показників якості міського середовища. Переважна більшість малих міських поселень Вінниччини не мають належного інфраструктурного забезпечення, тому нагальною є потреба нарощування потужностей міських інфраструктурних систем, покращення якості їх функціонування.

В сільській місцевості на порядку денному в плані регулювання розселенського процесу стоїть питання не розширення сільської поселенської мережі, а, насамперед, збереження існуючої. Процесу занепаду сільських поселень, особливо найдрібніших її елементів властива величезна інерційність перебігу, подолати яку непросто [3.–38]. Слід знизити хоча б його темпи, тому що з плином часу демографічні, соціальні, економічні проблеми ускладнюються, нагромаджуються і спричинюють зниження працересурсного, виробничого потенціалу регіону загалом та населених пунктів зокрема.

Відсутність у значній кількості сільських населених пунктів дітей і підлітків є одним із свідчень поступової деградації поселень. Оскільки це є проблемою не однієї області, а всієї держави, вирішувати її необхідно на загальнодержавному рівні. Згідно з концепцією відділу соціально-економічного розвитку села Інституту економіки НАН України, для подолання негативних тенденцій у природному скороченні населення слід опрацювати систему заходів щодо підтримки сімей з дітьми у сільській місцевості [3.–38].

Життєздатність сільських населених пунктів на сучасному етапі значною мірою визначається безробіттям та неефективним використанням наявних трудових ресурсів. Забезпечення продуктивної зайнятості в сільській місцевості потребує реорганізації структури зайнятості. Перспективним для сільської місцевості повинно бути розширення зайнятості у приватному секторі з відповідним розвитком ринкової інфраструктури.

Пріоритетним для Вінницької області є розвиток агропромислового комплексу. Як відомо, агропромислова інтеграція вносить в організацію території нові моменти, що передусім проявляються у певному розосередженні виробництва. Галузі, що безпосередньо завершають цикл сільськогосподарського виробництва (заготівля, зберігання, промислова переробка), можуть більш або менш рівномірно розміщуватися у сільській місцевості. Нові ринкові засади розвитку економіки держави об'єктивно стимулюють створення малих і середніх підприємств, зокрема у сільській місцевості. Останнє сприяє розширенню функцій неміських територій (виробничих, соціально-інфраструктурних, рекреаційних). З метою запобігання запусіння земель навколо безлюдних і нежиттєздатних населених пунктів орні землі, вилучені із сільськогосподарського обороту, мають бути передані фермерам чи іншим сільським власникам у довгострокову оренду.

Зазначені вище заходи повинні сприяти стійкому розвитку системи розселення Вінницької області та підвищити рівень життєздатності як центрів локальних систем розселення, так і рядових поселень.

1. Вінниччина в цифрах у 1998 році (короткий статистичний довідник), Вінниця, 1999. – 40с;
2. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – К.: Головна редакція УРЕ, 1972. – 780с;
3. Максимюк О. Структурні зрушення у сільській поселенській мережі України // Україна: аспекти праці, 2000. – №2. – С.33-40;
4. Соціальне становище сільських населених пунктів. Результати обстеження соціально-економічного становища сільських населених пунктів станом на 01.01.96р. - Вінниця, 1996;
5. Царенко С.О. Проблеми збереження і використання забудови малих населених місць Вінниччини // Проблеми регенерації історичної забудови заповідних населених пунктів України: Матеріали науково-практичної конференції, – Кам'янець-Подільський, 1994. – С.82 –83.

